

NEAUTENTIČNI I KRIVOTVORENI PREDMETI IZ EGIPATSKE ZBIRKE ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

U radu se govori o petnaest predmeta koji se čuvaju u egipatskoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu, a koji ne potječu iz vremena faraonskog Egipta. Među njima se razlikuju neautentični predmeti (izrađeni tijekom antike) i krivotvorine (nastale u novije doba).

Ključne riječi: Egipat, neautentični predmeti, krivotvorine, egiptomanija, Arheološki muzej u Zagrebu / *Key words: Egypt, inauthentic items, counterfeit items, Egyptomania, Archaeological museum of Zagreb*

Vjerojatno u svim zbirkama egipatskih starina na svijetu postoji dio građe koji nije nastao u vrijeme faraonskog Egipta, ili je barem upitan u tom smislu. Neautentični predmeti i krivotvorine su, dakako, česta pojava i u drugim umjetničkim i arheološkim zbirkama iz različitih razdoblja, no kad je riječ o trgovanju egipatskim starinama, krivotvorenje traje još od 19. stoljeća i ne prestaje biti u vrhu najatraktivnijih poslova u fahu trgovine starinama. Posebno su na cijeni predmeti iz manje zastupljenih razdoblja poput Amarne (1352.–1336. stare ere).

Zanimljiva je priča o tome kako je britanski Muzej iz Boltone 2003. godine otkupio torzo "princeze iz Amarne" za 440.000 britanskih funti, nakon što su stručnjaci iz više institucija proglasili tu statu autentičnom. Međutim, na kraju se ispostavilo da je taj kip zapravo rad umjetnika i povremenog krivotvoritelja Shauna Greenhalgha, pa je slučaj godine 2006., kad je londonska policija otkrila i druge krivotvorine istog kipara, završio skandalom i suđenjem. Na kraju je taj uvelike preplaćeni kip samo prešao iz egipatske zbirke u izložbu boltonskih krivotvorina.

U današnje vrijeme *ebay* i drugi internetski izvori nude egipatske starine, pa su se uslijed ponude mnoštva krivotvorina pojavile i stranice poput *Collector Antiquities*¹ i *The Fake Busters*² na kojima se raspravlja, među ostalim, i o autentičnosti egipatskih starina te se uspoređuju originalni i lažni predmeti. Ni hrvatsko tržište starinama, kako god neaktivnim se doimalo, nije lišeno lažnih egipatskih starina. No o tome doznajemo tek putem rijetkih ponuda za otkup i ekspertiza. Najčešće je riječ o naslijeđenim ili nakupljenim predmetima za koje vlasnici vjeruju da su autentični. Dosadašnje objave glavnine staroegipatske građe i zbirki³ ne očituju se izričito o neautentičnosti nekih

1 <http://www.collector-antiquities.com/home.html>

2 <http://www.thefakebusters.com/>

3 Selem 1980; Selem 1997; Vilogorac Brčić, Selem 2015; Vilogorac Brčić, Selem 2018; Uranić 2007; Tomorad 2003.

sumnjivih predmeta koji se mogu pronaći u hrvatskim zbirkama. Stoga se u ovom osvrtu iz perspektive autentičnosti građe bavimo najvećom i jedinom sustavnom zbirkom u Republici Hrvatskoj – onom Arheološkoga muzeja u Zagrebu.

Kad je riječ o građi koja dolazi iz Egipta, tu se pojavljuje niz vrlo specifičnih problema vezanih uz odnos prema takvim predmetima. Civilizacija faraonskog Egipta, koja se prostire kroz tri tisućljeća povijesti, sama je po sebi vrlo složena za prepoznavanje i datiranje građe, ali prave poteškoće pojavljuju se u slučaju predmeta koji su nastali i pronađeni na području Egipta, a potječu iz kasnijih razdoblja. Na kraju faraonskog razdoblja, u vrijeme helenizma i grčko-makedonske dinastije (332.–30. godine stare ere), ponajviše u Aleksandriji pojavljuje se mješavina egipatske i helenske kulture, religije, kultova, ideja, a time, naravno, i prikaza u umjetnosti. Građa nastala u to još uvijek dinastijsko doba uvelike se razlikuje od klasične egipatske produkcije. Potom slijedi rimsko razdoblje (30. godine stare ere – 395. godine nove ere), pa doba bizantske vlasti (395.–640.) i arapskog osvajanja (nakon 640.). Sva su ta razdoblja ostavila dubok trag u umjetnosti, kultovima, pogrebnim običajima i drugim aspektima života. Tome treba pridodati i još starije utjecaje iz Libije, Nubije, središnje Afrike, Etiopije i Perzije, zatim robnu razmjenu s Feničanima i, nešto rjeđe, s različitim državama Bliskog istoka i Međuriječja.

Naravno, muzeji su prije svega zainteresirani za pribavljanje starina koje su nastale u faraonsko doba, pa tako sve ono što ne pripada razdoblju faraonskog Egipta (između 3100. i 30. godine stare ere) možemo smatrati neautentičnim u težnji popunjavanja takvih kolekcija. Sve u svemu, "neegipatska produkcija", dakle ona koja po svom nastanku ne pripada kulturi i vremenu faraonskog Egipta, može se podijeliti u dvije grupe:

1) Predmeti koji su nastali u starini, ali nakon pada egipatskog kraljevstva (1. stoljeće stare ere i prvih 4 do 5 stoljeća nove ere), a koji su antička interpretacija egipatske umjetnosti i obrta. Oni, dakle, sami po sebi jesu starine, ali pripadaju kulturama koje vremenski slijede ili se preklapaju s faraonskom državom. Radi se o helenističkoj i, češće, rimskoj produkciji čiji motiv nije imitacija, nego je sasvim religiozne prirode, odnosno plod je rimske fascinacije Egiptom. U području egipatskih kultova u Rimskom Carstvu,⁴ koje su obradili Petar Selem i Inga Vilogorac Brčić u projektu *ROMIC*, ali i ranije, točnije od 2003. godine u širem projektu *Croato-Aegyptica*⁵ Mladena Tomorada, koji je obuhvatio sve egipatske starine u Hrvatskoj, nema problematičnih spomenika u smislu krivotvorenja. No, kako je tumačenje kultova apstraktno, katkad je upitna jasna veza s Egiptom.

2) Drugoj kategoriji pripadaju oni predmeti koji su nastali u moderno doba. U njoj možemo razlikovati dva uvelike različita motiva za izradu predmeta. Jedan je dio izrađen u razdoblju europske egiptomanije (19. i 20. stoljeće), pokreta koji je nadahnuće tražio u imitaciji staroegipatskih predmeta. Izvorni motiv takve izrade predmeta nije bio prodaja muzejima, odnosno prevara, već jednostavno njihovo korištenje u kućanstvu, pa i pri ukopu pokojnika. Brojni su primjeri malih piramida, ali i drugih motiva posuđenih iz starog Egipta na europskim grobljima. Drugu skupinu ove kategorije čine predmeti koji su nastali u moderno doba u svrhu prodaje ili su namjerno krivotvoreni predmeti koji oponašaju starine. Nastali su uglavnom u 20. stoljeću i možemo ih nazvati krivotvorinama.

Kad je riječ o modernim krivotvorinama (kojima upravo odgovara ovaj naziv jer su izrađene smišljeno i u svrhu prodaje), njih je srećom najčešće znatno lakše prepoznati i razlikovati od autentičnih predmeta nego predmete nastale u antici koji su obično

⁴ U recentna djela koja se bave tom tematikom treba ubrojiti i Müskens 2017 te Versluys 2013.

⁵ Opširnije o projektu vidi na stranica: <https://www.starapovijest.eu/projekt-croato-aegyptica-electronica/>

povezani s religijom. U vrijeme helenizma i njegova utjecaja na Rimsko Carstvo egipatska božanstva dobivaju nove interpretacije. Na primjer, egipatska božanstva Anubis i Horus prikazuju se u oklopima rimske vojske, a božica Izida dobiva potpuno drugi izgled primjeren Rimu, pa i drugačiju ulogu u vjerovanjima koja se s njom povezuju (postaje zaštitnica moreplovaca). Falsifikatori modernog doba ne povezuju se s duhom antike koji nudi reinterpretacije starih egipatskih kultova i simbola, što se ogleda u izradi predmeta.

Egipatska zbirka Arheološkog muzeja u Zagrebu je u svom najvećem dijelu nastala otkupom velike zbirke feldmaršala Franza Kollera,⁶ koji je realiziran 1868. godine. Iz te zbirke, kao i iz kasnijih donacija i otkupa, izdvaja se niz predmeta koji su upitni upravo u kontekstu pripadnosti kategoriji egipatskih starina. I to, bilo da se radi o impresijama iz helenističkog, rimskog ili ranokršćanskog Egipta, ili o pravim krivotvorinama iz modernog doba. Sama procjena autentičnosti zahtijeva mnogo iskustva s građom. Najlakše je razotkriti krivotvorine s tekstom. Smisao i oblik hijeroglifskih zapisa odmah otkriva nepoznavanje staroegipatskog pisma i jezika. No, kad predmet nije inskribiran, a podsjeća na produkciju faraonskog doba, tada su detalji izrade, proporcije i vrsta materijala jedini oslonci u razotkrivanju krivotvorine. U slučaju krivotvorina iz 20. stoljeća, često je važan prijenos informacija od strane onoga tko je pribavio te predmete. Katkad su artefakti nabavljeni kao suveniri, ali ih njihovi kasniji vlasnici, bilo iz neznanja ili iz želje za materijalnom dobiti, proglašavaju arheološkim nalazima i starinama.

Presjek građe koja se razmatra

U ovaj osvrt na starine koje ne potječu iz faraonskog doba u Egipatskoj zbirci Arheološkoga muzeja u Zagrebu nisu uvršteni mali skarabeji, skaraboidi, amuleti, ni njihovi fragmenti. U prvom redu tu se misli na skarabeje kojih u zbirci, prema evidenciji programa za inventarizaciju građe (M++), ima 397 komada. U razmatranje su uvršteni veliki skarabeji, koje obično nazivamo skarabejima srca, jer na njihovoj površini nalazimo urezano 30. poglavlje *Knjige mrtvih* i imena pokojnika. Naime, mali ukrasni skarabeji, koji su bili dijelom nakita, često nisu proizvod neke radionice, već individualni produkt želje da se komadić kamena ili kosti amaterskim rezbarenjem pretvori u mali ukras. Tekstovi (imena ili zavjetne titule) na njima često su čudni i bez posebnog značenja, a mogli su ih rezbariti i nepismeni žitelji faraonskog doba, pa je stoga na njima gotovo nemoguće provesti istraživanje autentičnosti. Osim toga, riječ je vrlo sitnim predmetima koji krivotvoriteljima iz 20. stoljeća ne bi donijeli neku značajnu zaradu jer bi precizan posao na njima bio posve neisplativ. Što se pak tiče fragmenata, riječ je o onim predmetima koji nisu očuvani u nekom volumenu u kojem bismo ih mogli jasno raspoznati i dati relevantnu ocjenu njihova porijekla i autentičnosti.

Također, treba odmah reći da kod dijela predmeta uzetih u razmatranje nije uvijek moguće dati konačan sud o njihovoj autentičnosti. Naime, u izvornoj produkciji faraonskog doba moguća su odstupanja od klišeja izrade predmeta, kao i u njihovoj kvaliteti. Isto se može primijeniti i na tekstove koji su katkad prekratki da bi se moglo jasno razlučiti je li riječ o lošem staroegipatskom zapisu ili o imitaciji.

Predmeti o kojima je riječ su u Egipatsku zbirku Arheološkog muzeja u Zagrebu dospjeli uglavnom donacijama ljudi čija je namjera bila plemenita, no koji nisu imali saznanja kojima bi razlikovali egipatske starine od pseudostarina.

Ovaj se osvrt bavi s ukupno 16 predmeta koje je moguće prikazati u grupama.

6 Detaljnije o otkupu vidi: Mirnik, Uranić 1995–1996.

Skarabeji

Skarabej srca (inv. br. E-6; dimenzija 5,5 x 4,1 cm) (sl. 1) tipičan je primjer nerješivog pitanja autentičnosti. Autorica prvog kataloga zbirke Jannine Monet Saleh⁷ oprezno ga stavlja u rimski period (30. godine stare ere – 395. godine nove ere). Nema sumnje da predmet nije iz produkcije faraonskog Egipta. Gornja strana skarabeja djeluje prilično uvjerljivo iako je u cijelosti prikaz kukca nagnut prema naprijed, a na *elitri* su dva mala pravokutna trokuta okrenuta prema njezinu stražnjem dijelu kao netipičan dodatni ukras. Ipak, što se tiče gornje strane premeta, opći je dojam da se radi o egipatskom skarabeju srca. Mnogo je manje autentičnoga kad se promotri njegova donja strana na kojoj je, u skladu s tradicijom i vjerovanjima faraonskog doba, urezan tekst 30. poglavlja *Knjige mrtvih*, najčešće u skraćenoj varijanti. Naime, iako se u drugom retku prepoznaje tekst *ib-i mwt n.i* "srce moje majko moja", koji pripada navedenom tekstu, sve ostalo vezano uz taj zapis je problematično. Kao prvo, tekst je napisan u četiri horizontalna retka i već na prvi pogled izgleda kao loša imitacija egipatskih hijeroglifa. Znakovi koji bi trebali biti *mn* odnosno *hꜥp* u prvom su retku neproporcionalni u odnosu na veličinu ideograma čovjeka. Ispred njega je i znak za genitiv *n* koji je pogrešno smješten ispred lica čovjeka. Drugi znak *hꜥp* ispunjen je kosim crticama, što kod ovoga znaka ne bi trebao biti slučaj. Isto je s hijeroglifom srca *ib* koji se pojavljuje ukupno tri puta, u drugom i trećem retku. Neke naznake hijeroglifskih znakova zadržane su, ali su znakovi uglavnom izobličeni. U trećem retku pojavljuje se još jedan ulomak koji se može shvatiti kao fragment autentičnog teksta – *ib. n hꜥr nb* "srce (moje) svih (mojih) oblika" – dakle, obje su zamjenice izostavljene. Također, ime pokojnika koje bi, čini se, bilo Menhotep, nalazi se u prvom retku, a u posljednjem nešto kao *hꜥrw-nht* ("snažni Horus"), pri čemu je znak Horusa vrlo čudan i bez prepoznatljivih glavnih linija kojima se inače piše.

Ukupan dojam jest da je netko, tko nije dobro poznao pismo i gramatiku, urezao tekst s namjerom da nalikuje na autentične predmete tipologije skarabeja srca. To se moglo dogoditi i u moderno doba. No, kako skarabej i centralni dio teksta koji se na njega odnosi imaju odgovarajući kontekst, moguće je potvrditi datiranje u rimsko doba u Egiptu. U tom se razdoblju, naime, i dalje održavaju egipatski kultovi i običaji iz faraonskog doba, ali bi činjenica očuvanoga glavnog konteksta skarabeja srca mogla biti glavnim argumentom da se predmet ne proglasi namjernom krivotvorinom iz modernog doba.

Sl. 1a–b Skarabej srca E-6 /
Fig. 1a–b. Heart scarab E-6

⁷ Monnet Saleh 1970: 410.96.

Među skarabejima problematičnog porijekla nalazimo tri skarabeja s glavom sfinge (inv. br. E-440-1, E-512 i E-539). Sva tri predmeta slične su izrade, od mase za modeliranje na bazi gipsa, te su također na isti način prijeporni već poradi nespojive simbolike sfinge i skarabeja, nepoznate u faraonskoj produkciji. Radi se o skarabejima koji po veličini odgovaraju skarabejima srca, ali na koje je nadodana glava s faraonskom maramom s urezanim vodoravnim crtama. Predmeti, dakle, prikazuju sfinge s tijelima u obliku skarabeja (ili skarabeje s glavom sfinge). Razumljiva je želja krivotvoritelja da se prikaže jedan od najpoznatijih motiva iz faraonskog doba – sfinga, jer se time izravno priziva egipatski motiv, što je trebalo djelovati uvjerljivo za potencijalne kupce. No već sama izvedba triju skarabeja upadljivo je loše kakvoće, osobito kod inv. br. E-539, ali isto su tako prenaplašene crte lica sfinge kod preostala dva predmeta te uvjerljivo odudaraju od staroegipatske umjetnosti i obrtničkog rada. Kod broja E-440-1 (sl. 2) na poleđini je prikazana božica istine Maat, dok su na obje strane od njezina lika neobično stilizirana pera, okrenuta simetrično od lika božice prema vanjskim rubovima skarabeja. Hijeroglif *nwb*, koji se inače povezuje s božicom Hator, prikazan je ispod Maat, a iznad nje je jedan nejasan znak koji podsjeća na *iszb.t* (eg. “istok”). Ukupan dojam o tekstu jest da je riječ o imitaciji.

Kod broja E-512 (sl. 3) hijeroglifski je zapis na podlozi još manje uvjerljiv. Po sredini plohe napisan je Tutanhamonov *praenomen* (ime koje se preuzima prilikom stupanja na vlast) *Nb-hpr-R*, ili se barem pokušalo imitirati pisanje toga imena. No, zapravo, znakovi tek približno podsjećaju na hijeroglife, a posebno *nb* koji je spojen sa znakom za množinu *w* – u trima crtama koje, međutim, djeluju kao njegov nakrivljeni produžetak. Po strani središnjeg zapisa opet su dva pera, pa se može nagađati da oba spomenuta skarabeja dolaze iz iste radionice.

Treći skarabej, onaj pod inventarnim brojem E-539 (sl. 4), izgledom je nešto drugačiji, tamne je boje i na podnožju ima duži hijeroglifski zapis. *Elitra* kukca u prednjem je dijelu dorađena u fini friz s mnogo izbočina, a prednji dio, odnosno glava sfinge, oštećene je površine. Što se tiče samog teksta, na prvi pogled izgleda uvjerljivo. Međutim, kad se tekst napisan u pet horizontalnih redaka promotri, pokazuje se da znakovi ne daju nikakav smisao. Dakle, izgled je pojedinih hijeroglifa relativno pogođen u estetskom smislu, iako njihovi međusobni odnosi veličina nisu uvijek korektni. Tekst nema nikakva značenja i jasno pokazuje nepoznavanje staroegipatskog jezika i pisma, pa je zajedno s kompozicijom dostatan da se ova tri predmeta proglaše krivotvorinama iz modernog doba.

Sl. 2a–b. Skarabej s glavom sfinge E-440-1 / Fig. 2a–b. Scarab with the head of a sphinx E-440-1

Sl. 3a–b. Skarabej s glavom sfinge E-512 / Fig. 3a–b. Scarab with the head of a sphinx E-512

Sl. 4a–b. Skarabej s glavom sfinge E-539 / Fig. 4a–b. Scarab with the head of a sphinx E-539

Ušabti figure

Radi se od sedam pogrebnih ili zavjetnih *ušabti*⁸ figura sličnih po načinu izrade. Za razliku od većine autentičnih *ušabtija*, koji su se izrađivali od egipatske fajanse,⁹ svi su izrađeni urezivanjem u meki sitnozrnati kamen. Taj je tip kipića u liku mumije uveden u Srednjem i Novom kraljevstvu, kad zamjenjuje ranije popularne kipiće slugu. U grobnice se polagao velik broj *ušabtija* (najčešće 30, 365, ili 365 + 10, no katkad se radi i o “nepravilnim brojevima”). Prvi od sedam, svjetlozelene *ušabti* od emajla (sl. 5), odmah nalikuje i jest predmet izrađen s namjenom suvenira te samo izdaleka prenosi ideju egipatske statuete ili figure *ušabtija*, koji su dosta zastupljeni u domaćim i stranim zbirkama¹⁰ egipatskih starina. U inventarnoj knjizi zbirke navodi se da je u Muzej dospio kao dar osobe s prezimenom Bojničić, ali nije navedena godina. Monet Saleh ga

8 Od glagola *ušʕb* “slušati”, “pokoravati se”, u participu *wšʕbtj* “koji su poslušni”, “koji se pokoravaju”.

9 Ta se fajansa izrađivala pečenjem pijeska s dodatkom prirodnih boja na vrlo visokim temperaturama. Vidi: Nicholson, Peltenburg 2000. Osim od fajanse, *ušabti* su se često radili od drva i kamena.

10 Većinu *ušabti* figurica iz domaćih zbirki (ali i nekih inozemnih) u svojim je znanstvenim radovima obradio M. Tomorad, koji se bavio i njihovom tipologijom. Vidi: Tomorad 2003; Tomorad 2017; Tomorad 2019. Kad je riječ o novoproduženim figuricama od terakote E- 461, E-472, E-474 i E-480, najbolju paralelu nalazimo u katalogu Egipatske zbirke u vlasništvu tršćanskog muzeja Collezione Egizia Moser (2013.), str. 248.

spominje samo grupno,¹¹ među neinskribiranim *ušabti* figuricama. Sve u svemu, ovaj predmet naivnošću svoje izrade ulazi u kategoriju "suvenir", iako ga možemo nazvati i krivotvorinom.

Sl. 5. Ušabti E-432 / Fig. 5. Ushabti E-432

Ostalih šest ovdje uvrštenih *ušabtija* imaju više sličnosti, pa je sasvim moguće da su u nekadašnju Kollerovu zbirku, koju je Narodni muzej otkupio u Pragu u 19. stoljeću, dospjeli iz istog izvora, odnosno radionice krivotvorina. Očito, izrada takvih figurica mogla je biti isplativa jer nije bila preskupa niti prezahitljiva. Izrađeni su u kućnoj radionici od paste za modeliranje na bazi gipsa, u njih su urezani znakovi koji (vrlo loše) imitiraju hijeroglifsko pismo. Autentične *ušabti* figure mogu biti od kamena, drva i keramike, ali većina se izrađivala od egipatske fajanse. Taj je materijal pravo čudo egipatske tehnologije. Dobivao se pečenjem pijeska na vrlo visokim temperaturama, s dodacima veziva i boje. Često je egipatska fajansa u zelenoj i takozvanoj egipatsko plavoj boji. Struktura tih *ušabtija* od fajanse dobro je vidljiva na prelomljenim figurama.

Figure pod brojevima E-474 i E-480 (sl. 6) vrlo su slične po konceptu izrade, boji i materijalu (terakota) i, dakako, po kategoriji krivotvorine. Na prsima imaju urezanu kartušu s kraljevskim imenom. Međutim, zapisi u obje kartuše su neprepoznatljivi znakovi (uopće nije moguće govoriti o hijeroglifima). Kipić E-474 ima horizontalni tekst u osam, a E-480 u šest redaka, ali ni u jednom od tih tekstova ne nalazimo autentičan tekst, već samo crte koje figuriraju hijeroglife. Pokrivala na glavama ovih dviju figura su različita: ono kod figure E-474 u gornjem dijelu ima crte s lijeva nadesno, a kod E-480 duž glave naprijed-natrag. Dodatna razlika je i u tome što E-474 drži u rukama motike *mr* (transkripcija *mer*) za kopanje pijeska i obradu zemlje (koje su primjerene *ušabtima*), dok E-480 u lijevoj ruci drži motiku *mr*, a u desnoj kraljevski bič s tri kraka. Ovaj simbol iz asortimana isključivo kraljevskog znakovlja sasvim je neprimjeren ovoj vrsti figura. Mladen Tomorad u *Burial and Mortuary Practices*¹² izražava mišljenje da ovaj tip *ušabtija* pripada rimskoj produkciji.

11 Monet Saleh 1970: 770–880, str. 162, dok je u novom katalogu Uranić 2007: 343, str. 169 naveden pod tip E.

12 Tomorad 2017c.

Sl. 6. Dva ušabtija E-474 i E-480 / Fig. 6. Two ushabtis E-474 and E-480

Ušabti pod inv. brojem E-472 (sl. 7) i E-461 (sl. 8) po svemu su slični prethodnima. Iste su boje i od istog materijala, s urezanim tekstom bez ikakvog smisla u šest vodoravnih redaka, s poljodjelskim alatkama i kartušama koje štite kraljevska imena na prsima. Što se tiče materijala, riječ je o masi za modeliranje na bazi gipsa u koju su se mogli urezivati znakovi koji oponašaju hijeroglife. Figura E-461 ima izgledano lice.

Treći *ušabti* iz iste kategorije (sl. 9) je u Arheološki muzej u Zagrebu dospio više od stotinu godina kasnije. Njega je Muzej 1997. godine dobio na dar od gospođe Latice Ivanišević. Isti je kao i prethodna dva navedena predmeta, smeđe boje, od krede ili nekog mekog kamena, s urezanim tekstom bez smisla i kartušom na prsima. Ova je figurica postavljena na crno drveno postolje. Zanimljivo je da je predmet gotovo sigurno nastao u istoj radionici kao i prethodna četiri koja su kupljena 1868. godine. Ova poklapanja, čini se, svjedoče o neselektivnoj kupovini u Egiptu krajem 19. i početkom 20. stoljeća, ali i o uspješnom plasmanu krivotvorina tada aktivnih radionica.

Sl. 7. Ušabti E-472 / Fig. 7. Ushabti E-472

Sl. 8. Ušabti E-461 / Fig. 8. Ushabti E-461

Sl. 9. Ušabti E-781 / Fig. 9. Ushabti E-781

Sljedeći predmet uzet u razmatranje¹³ jest figura trudnice, naizgled od istog materijala – smjese za modeliranje na bazi gipsa. No, u ovom slučaju odgovor na pitanje o autentičnosti prikaza nije tako jednostavan. Već na prvi pogled drastično odstupa od ideje *ušabtija*, koji su figure ljudskih mumija bez posebnih crta individualnosti te opskrbljeni invokacijskim tekstom i imenom vlasnika grobnice. Ipak, Egipćani katkad čine iznimke.

U zbirci se čuva lijep primjerak autentične *ušabti* figure u liku žene iz 18. dinastije (sl. 10). To pokazuje da se željelo pokazati da se radi o ženi, a ne nekom bezobličnom biću. Dakle, u tom obliku grobne opreme pokazuje se lik vlasnice kombiniran s vjerskom i magijskom simbolikom *ušabtija*. U slučaju smrti trudnice moglo se također pokazati, istaknuti taj tragični podatak o smrti osobe u visokom stupnju trudnoće. Figura drži ruke naslonjene na trbuh i izrađena je kao kip – noge su prikazane odvojeno, a ne kao kod *ušabti*. Povrh prsa, ispod vrata, mogu se registrirati ogrlice. Na glavi žene je marama. Nema poljodjelskih alatki niti košare na leđima. Nema teksta. Stoga, u ovom slučaju možemo i samu kategoriju predmeta dovesti u pitanje. Ipak, zbog svojih dimenzija i sličnosti *ušabtima* figura ponajviše nalikuje na zavjetni dar. Kvaliteta je izrade pak niska. Lice žene je amorfnu. Gotovo je nemoguće pretpostaviti da je ovaj kipić nastao za faraonske ere. S druge strane, teško da bi moderni falsifikatori starina izradili ovako netipičan predmet koji odmah privlači pozornost. Stoga, kipić najvjerojatnije pripada rimskom razdoblju.

13 Za ranije objave vidi: Tomorad 2006. Ovaj autor smatra da je riječ o kulturnim figurama koje se katkad nalaze u rimskom kontekstu.

Sl. 10. Ušabti E-676 / Fig. 10.
Ushabti E-676

Sl. 11. Kip božanstva E-332-1
/ Fig. 11. Statue of a deity E-332-1

Sl. 12. Autentični Bes (Dendera) / Fig. 12.
Authentic Bessus (Dendera)

Statuete

Kip božanstva pod inventarnom oznakom E-332-1 (sl. 11) prikazuje neobično demonsko božanstvo zaštitničke prirode sa solarnim diskom na glavi. Kip podsjeća na Besa, koji je zaštitnik kuće i popularno je božanstvo vezano uz narodnu magiju, posebno rasprostranjen od kasnog razdoblja (747.–332. godine stare ere) nadalje. Kipić iz zagrebačke zbirke prikazan je u stojećem položaju s raširenim nogama, istaknutim trbuhom i pupkom. Na trbuhu drži dlanove, dok su mu ruke pripijene uz tijelo. Lice mu je pomalo amorfnu, a oko širokog vrata prikazana mu je velika ogrlica. Uz neke razlike atributa, koji su bili tipični za faraonsku produkciju (vidi sl. 12), sličnosti su velike pa je gotovo sigurno da spomenik pripada kasnoj egipatskoj produkciji i da ga treba datirati u rimsko doba (30. godine stare ere – 395. godine nove ere). Umjesto perjanice, odnosno u drugoj varijanti plosnatoga naglavka, koji nalazimo kod autentičnog Besa, u ovom slučaju prikazan je solarni disk na kojem je reljef neke biljke. Također, opisanome kipu nedostaje brada. Ta bitna odstupanja od uobičajenog prikazivanja ovog božanstva mogla bi navesti na sumnju o identitetu prikazanog lika. No, brojne sličnosti s Besom prenose ideju upravo toga božanstva. Način na koji stoji i položaj ruku vrlo su prepoznatljivi. Na toj statueti otkrivamo i neke sinkretičke utjecaje. Naime, doba rimske vladavine, pa već i ranije, doba ptolomejskih dinastija (332.–30. godine stare ere), karakterizira kombiniranje božanstava i njihovih atributa te često i tvorba novih božanstava koja tek površno podsjećaju na iskonske egipatske, grčke, rimske i druge orijentalne bogove. Čini se da se u slučaju statuete E-332-1 radi o sinkretičkom obliku Besa kojem je dodana solarna komponenta, ali i pomalo orijentalni izgled. Dakle, kip predstavlja kombinaciju Besa i još barem jednog orijentalnog božanstva, a nastao je najvjerojatnije između 1. i 3. stoljeća.

Dva sljedeća kipića (sl. 13, sl. 14) slične su izrade, a istoga motiva. Predstavljaju boga zagrobnog svijeta i čuvara nekropola Anubisa kako sjedi na tronu. Anubis je ovdje u antropozoomorfnom obliku, to jest u liku čovjeka s glavom čaglja. I jedan i drugi Anubis, sjedeći na prijestolju u faraonskom stilu, odjeveni su u nešto nalik rimskoj togi, a ruke su im položene na natkoljenicama. Njihov položaj također je karakterističan za način prikazivanja faraona u klasičnoj produkciji faraonskog doba. Bog Anubis rijetko se prikazuje u sjedećem položaju, no, iako netipičan, položaj ipak nije argument neautentičnosti. S druge strane, kvaliteta izrade nespojiva je s radionicama iz kojih dolaze predmeti iz plemićkih grobnica, odnosno statuete s kućnih oltara. Oko vrata i na prsima oba Anubisa prikazane su ogrlice. Kipovi su vrlo slični i po kvaliteti izrade, za koju možemo reći da nije osobito visoka i u kojoj detalji djeluju nedorađeno. S obzirom na popularnost Anubisa u Rimu, moguće je da se radi o predmetima iz antike (1.–4. stoljeće).

Sl. 13. Kipić Anubisa E-480-1 / Fig. 13. Statuette of Anubis E-480-1

Sl. 14. Kipić Anubisa E-502 / Fig. 14. Statuette of Anubis E-502

Najveća i na prvi pogled najzanimljivija među krivotvorinama svakako je portret u stilu razdoblja Amarne koji bi, kad bi bio autentičan, ulazio u rijedak opus sačuvanih prikaza iz toga kontradiktornog i namjerno zapostavljenog razdoblja egipatske povijesti. Riječ je o glavi kipa¹⁴ osobe koja ponajviše podsjeća ne neku od princeza iz razdoblja velike vjersko-političke krize koju skraćeno nazivamo razdobljem Amarne (1352.–1336. godine stare ere). Portret, izrađen od sivog kamena prošaranog tamnijim i svjetlijim područjima, prikazuje glavu izduženog oblika, bez kose i očito ženskih crta lica. Riječ je o nedvojbenoj imitaciji prikaza neke od šest princeza, kćeri faraona Ehnatona i kraljice Nefertiti. Kraljevski je par imao čak šest kćeri:¹⁵ Meritaton, Meketaton, Anhespaaton, Nefernefruatton, Nefernefrure i Setepenre. Također, nakon novih je dokaza postalo jasno da su Ehnaton i Nefertiti bili roditelji i Tutanhamona.

¹⁴ O glavi statue raspravljala su dva domaća autora, Ivan Mirnik (Mirnik 1975); i Husein Kadić (Kadić 1981).

¹⁵ Obično se u literaturi navodi "najmanje šest". U zadnje vrijeme smatra se da je Tutanhamon također njihov sin. Opširnije o tome vidi kod: Dodson, Hilton 2004: 142–157.

Posebna priča veže se uz starine iz toga razdoblja s lokaliteta El Amarna (egipatski Ahet-Aton – “Atonov horizont”) koji je bio Ehnatonova prijestolnica. Naime, Ahet-Aton je napušten i uništen još u vrijeme 18. i 19. dinastije, nakon što ga je napustilo stanovništvo. Osebujan stil u umjetnosti, u kojem je faraon izgledao kao androgin i koji je karikirao kult faraona, bio je ne samo napušten, nego i zatrt jer ga je Amonov kler proglasio krivovjerjem. Kako iz spomenutog razdoblja nema baš previše nalaza, slavni je portret kraljice Nefertiti višestruko značajan. Prvo kao izvanredno djelo egipatske umjetnosti, drugo kao rijedak primjerak autentične umjetnosti iz razdoblja Amarne. U Egipatskom nacionalnom muzeju čuva se nekolicina značajnih djela toga tipa, no u 20. stoljeću najveću raspravu izazvala je zbirka M. A. Mansoor (1881.–1968.), Egipćanina koptskog porijekla i lingvista koji je strance podučavao arapski jezik. Mansoor je od ranih dana osjećao ljubav prema povijesti starog vijeka, posebno onoj egipatskoj, te je 1904. godine počeo prikupljati vlastitu zbirku starina. Kupovina i prodaja starina u to je vrijeme u Egiptu bila legalan posao, a Mansoor je iz nepoznatih izvora prikupio trideset tri predmeta (portreta i reljefa) koji vjerojatno pripadaju razdoblju El Amarne. “Vjerojatno”, jer se tijekom pedeset godina vodila rasprava s posve oprečnim mišljenjima egiptologā o tome je li riječ o starinama ili krivotvorinama, a posebno nakon laboratorijskih provjera u New Yorku.¹⁶ Mansoorova je kolekcija tijekom pedesetak godina više puta¹⁷ bila izložena za američku javnost. Problem točnog određivanja autentičnosti tih starina je složeniji nego što se čini. Naime, ne svodi se samo na procjenu umjetničkog dojma starina iz El Amarne, već i na neke tipove kamena kod kojih ni mikroskopska analiza ne daje potpuno izvjesne rezultate. S jedne strane, malo je nalaza iz El Amarne, što otežava komparaciju, a s druge strane to je upravo ono što olakšava izradu krivotvorina. No, ono malo remek-djela iz tog razdoblja toliko je upečatljivo da Mansoorova kolekcija¹⁸ već na prvi pogled djeluje neuvjerljivo.

Taj dojam vrijedi i za portret pod inventarnim brojem E-758 iz zagrebačke egipatske kolekcije (sl. 15), koji je Muzeju 1971. godine darovala Dragica Havliček i koji je bio izložen u starom postavu Egipatske zbirke. Izdužena glava kipa ne podsjeća na iste kipove iz El Amarne, već je preslika nekih reljefa na kojima je glava izdužena u stražnjem donjem dijelu, što je anatomski nemoguće, čak i kod težih oblika *hydrocephalusa*, iako bi se slično moglo postići podvezivanjem koje se primjenjuje kod nekih afričkih plemena, a koje nije zabilježeno u egipatskoj kulturi. Lice kipa tek je približno slično portretima iz Amarne koje nalazimo u berlinskom Neues Museum, a kvaliteta je izrade znatno lošija. Ako bi se radilo o portretu princeze, zadatak bi izrade zasigurno bio povjeren nekom od dvorskih umjetnika, a predmet iz zagrebačke zbirke nipošto ne svjedoči o takvom radu. Uz to, kamen od kojeg je glava izrađena vrlo se rijetko koristio u staroegipatskom kiparstvu. Iz svega može se jedino zaključiti da je riječ o krivotvorini iz 20. stoljeća.

16 Nekolicina uglednih djelatnika, egiptologa i restauratora iz Louvrea i SAD-a, smatra da su Mansoorovi portreti iz Amarne autentični, a suprotstavlja im se grupa stručnjaka iz Montpellierera i Münchena te stručnjaci iz Metropolitan Museum. Inače, taj je američki muzej za vlastite zbirke želio otkupiti neke od primjeraka iz Mansoorove kolekcije. U tu je svrhu 1947. godine zatražio da se provedu istraživanja na nekoliko primjeraka. Nakon snimanja ultraljubičastim zrakama i mikroskopskih provjera materijala, zaključeno je da su portreti nastali u moderno doba, što je izazvalo skandal u krugovima kustosa i egiptologa, pa je od tada čitava kolekcija na zlu glasu.

17 Prva izložba održana je u 1954. godine u The HM da Yong Muzeju u San Franciscu, a posljednja 1991. u istom gradu u Muzeju San Francisco State University.

18 <http://www.mansooramarnacollection.com/macgallery/>

Sl. 15. Glava u stilu Amarne E-758 / Fig. 15. Amarna style head E-758

Sarkofag inv. br. E-666 i "peta mumija"

Ovaj neobičan predmet (sl. 16), koji tek na prvi pogled podsjeća na staroegipatski sarkofag, bio je temom izložbe *Tajne mumija* koja je 2011. godine održana u Arheološkom muzeju u Zagrebu, dok je mumija pomno istražena prilikom CT i drugih istraživanja¹⁹ na mumificiranim ostacima, u suradnji s doktorom radiologije Mislavom Čavkom i Institutom za antropologiju, između 2009. i 2011. godine. Štoviše, o takozvanoj Petoj mumiji snimljen je i dokumentarni film *Tajna Haulikove mumije*, a mumija je tako nazvana budući da se u Arheološkom muzeju u Zagrebu čuva ukupno pet cjelovitih egipatskih mumija. Tri je mumije moguće identificirati zahvaljujući imenima na oslikanim sarkofazima, jedna je poznata kao Zagrebačka mumija, a ova posljednja je nazvana Petom mumijom.

Uglavnom, istraživanja su pokazala da se radi o tijelu osobe koja je bila mumificirana u vrijeme faraonskog Egipta, no tijelo je položeno u sarkofag koji je nastao u vrijeme egiptomanije. Osim posve neegipatskog stila izrade, na sarkofagu se vide metalni vijci i neobična pseudoikonografija sa scenama koje se mogu povezati s alkemijom. Budući da je sarkofag već detaljno objavljen, a bio je izložen i na izložbi *Mumije – znanost i mit*, koja je održana 2012.–2013. godine, ovom ga prilikom samo dodajemo na popis neautentičnih predmeta.

¹⁹ Čavka *et al.* 2010a.

Sl. 16a–b. Sarkofag E-666, koji je Muzeju darovao nadbiskup Juraj Haulik, tipični je primjer egiptomanije / Fig. 16a–b. The sarcophagus E-666, donated to the Museum by the archbishop Juraj Haulik, is a typical example of Egyptomania

LITERATURA / LITERATURE

- Becker-Colonna 1975 A. L. Becker-Colonna, *Ancient Egypt: An exhibition of el-Amarna sculptures and reliefs of the M. A. Mansoor Collection*, San Francisco State University (Department of Classical Archaeology), San Francisco, 1975.
- Čavka *et al.* 2010a M. Čavka, I. Janković, P. Rajić Šikanjić, N. Tičinović, S. Radoš, G. Ivanac, B. Brkljačić, Insights into a Mummy: A Paleoradiological Analysis, *CAntr* 34/3, 2010., 797–802.
- Čavka *et al.* 2010b M. Čavka, A. Glasnović, I. Janković, P. Rajić Šikanjić, B. Perić, B. Brkljačić, E. Mlinarić-Missoni, J. Škrilin, Microbiological analysis of a Mummy from the Archaeological Museum in Zagreb, *CAntr* 34/3, 2010., 803–805.
- Čavka *et al.* 2012 M. Čavka, A. Petaros, D. Boščić, L. Kavur, I. Janković, R. Despot, J. Trajković, B. Brkljačić, Scenes from the Past: CT-Guided Endoscopic Recovery of a Foreign Object from the Cranial Cavity of an Ancient Egyptian Mummy, *Radiographics* 32/7, 2012., 2151–2157.
- Dodson, Hilton 2004 A. Dodson, D. Hilton, *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*, Thames & Hudson, London, 2004.
- Hudakova, Hudec 2016 L. Hudakova, J. Hudec (ur.), *Egypt and Austria IX: Perception of the Orient in Central Europe (1800–1918), Proceedings of the Symposium Held at Betliar, Slovakia (October 21st to 24th, 2013)*, Krakow, 2016., 325–340, 405.
- Kadić 1981 H. Kadić, O pitanju atribucije i autentičnosti glave statuete XVIII. dinastije u Egipatskoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* XXX/3, 1981., 12–19.
- Mansoor 1996 Ch. Mansoor, *The Scandal of the Century: The Mansoor Amarna Expose*, CreateSpace Independent Publishing Platform, 1996.
- Mirnik 1975 I. Mirnik, Glava statue XVIII. dinastije u Egipatskoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* XXIV/1–2, 1075., 3–10.
- Mirnik, Uranić 1998 I. Mirnik, I. Uranić, Geneza Kollerove egipatske zbirke Arheološkog Muzeja u Zagrebu, u: J. Balabanić, K. Krizmanić, M. Vuković (ur.), *Naš Museum: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog prigodom proslave "150 godina od utemeljenja Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu"*, 1846.–1996., Hrvatski prirodoslovni muzej, Hrvatski povijesni muzej, Arheološki muzej, Zagreb, 1998., 197–210.
- Monnet Saleh 1970 J. Monnet Saleh, *Les Antiquités Égyptiennes de Zagreb*, Mouton, Paris, 1970.
- Moser 2013 S. Moser, *La collezione egizia. Statuine imitati oggetti di epoca faraonica*, Comune di Trieste, Trieste, 2013.
- Müskens 2017 S. Müskens, *Egypt beyond representation. Materials and maternity of Aegyptiaca Romana*, Archaeological Studies Leiden University 35, Leiden University Press, Leiden, 2017.
- Nicholson, Peltenburg 2000 P. T. Nicholson, E. Peltenburg, Egyptian Faience, u: P. T. Nicholson, I. Shaw (ur.), *Ancient Egyptian Materials and Technology*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000., 177–195.

- Selem 1980 P. Selem, *Les religions orientales dans la Pannonie Romaine. Partie en Yougoslavie, Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, vol. 85, Brill, Leiden, 1980.
- Selem 1997 P. Selem, *Izidin trag*, Književni krug, Split, 1997.
- Tomorad 2003 M. Tomorad, *Egipat u Hrvatskoj*, Barbat, Zagreb, 2003.
- Tomorad 2006 M. Tomorad, Shabtis from Roman Provinces Dalmatia and Pannonia and their Role in Egyptian Cults during Roman Empire, u: H. Györy (ur.), *Aegyptus et Pannonia III. Acta Symposii anno 2004*, Budapest, 2006., 279–309, Tab. 69–78 (no. 28, str. 300–301, Pl. 86).
- Tomorad 2008 M. Tomorad, The phases of penetration and diffusion of Egyptian artefacts and cults in the region of Istria and Illyricum (from the 7th c. B.C. to the 4th c. A.D.), u: H. Györy, A. Szabo (ur.), *Aegyptus et Pannonia V. Acta symposii anno 2008*, Budapest, 2008., 185–226 + Pl. 69–81.
- Tomorad 2017a M. Tomorad, Shabtis from the Museum and Private Collections in Croatia: Dating and Typological Study, u: M. Tomorad, J. Popielska-Grzybowska (ur.), *Egypt 2015: Perspectives of Research. Proceedings of the Seventh European Conference of Egyptologists (2nd–7th June, 2015, Zagreb – Croatia)*, Archaeopress, Oxford, 2017., 219–239.
- Tomorad 2017b M. Tomorad, Foundation of the Ancient Egyptian Collections in Croatia: Travellers, private collectors and the genesis of the collections, u: *The Perception of the Orient in Central Europe (1800–1920)*, *Betliar*, 21–24. 10. 2013., 25 (sažetak).
- Tomorad 2017c M. Tomorad, Shabtis from the Late and Graeco-Roman Periods: Proposal for the classification (typology) of shabtis discovered outside Egypt, u: K. A. Kóthay (ur.), *Burial and Mortuary Practices in Late Period and Graeco-Roman Egypt*, Museum of Fine Arts, Budapest, 2017., 323–336, Pl. 74–77.
- Tomorad 2018 M. Tomorad, Various manifestations of Isis cult in the region of Istria, Illyricum and Pannonia and its diffusion to the Central European Region (2nd c. B.C. – 4th c. A.D.), *Shodoznanstvo* 81, 2018., 58–99.
- Tomorad 2019 M. Tomorad, Egyptian shabtis discovered in various regions in Europe, *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 23, 2019., 100–126.
- Tomorad, Tarasenko 2017 M. Tomorad, M. Tarasenko, The Shabtis from the Museum of Oriental Civilizations in Zalochiev Castle, Ukraine, *Studien zur Altägyptischen Kultur* 46, 2017., 257–266.
- Uranić 1995–1996 I. Uranić, Egipatska skulptura u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *VAMZ*, 3. ser., XXVIII–XXIX, 1995.–1996., 229–251.
- Uranić 2001 I. Uranić, Dubrovačka zbirka egipatskih starina, *VAMZ*, 3. ser., XXXIV, 2001., 181–204.
- Uranić 2007 I. Uranić, *Aegyptiaca Zagrabiensia*. Egipatska zbirka Arheološkog muzeja u Zagrebu, *Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu / Musei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographiae*, vol. IV, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2007. (katalog).

- Versluys 2013 M. J. Versluys, *Orientalising Roman Gods*, u: C. Bonnet, L. Bricault (ur.), *Panthée. Religious Transformations in the Graeco-Roman Empire*, Religions in the Graeco-Roman world, Brill, Leiden–Boston, 2013., 235–259.
- Vilogorac Brčić, Selem 2015 I. Vilogorac Brčić, P. Selem, *ROMIC I. Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia I*, FF Press, Zagreb, 2015. (Korpus).
- Vilogorac Brčić, Selem 2018 I. Vilogorac Brčić, P. Selem, *ROMIC II. Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia II*, FF Press, Zagreb, 2018.
- Wakeling 1912 T. G. Wakeling, *Forged Egyptian Antiquities*, Adam & Charles Black, London, 1912.

SUMMARY

Inauthentic and counterfeit items from the Egyptian collection in the Archaeological Museum of Zagreb

The indiscriminate collection of ancient Egyptian material at the time of the creation of European museums, including today's Archaeological museum of Zagreb, contributed to the Egyptian collections being full of inauthentic antiquities. This phenomenon should first of all be attributed to the early stage of the development of Egyptology, but also to numerous changes and stages in the production of authentic and inauthentic Egyptian antiquities during the various periods of history. Objects that were created with the intention of sale, and we called them true forgeries, but also those from the era of Egyptomania, are interesting in the context of researching the development of the museum profession, and in a broader sense European culture and its fascination with Egypt. Special attention and differentiation of this material from the authentic production of pharaonic Egypt must, of course, be done when it comes to displaying the material to the public.

A part of this material is particularly intriguing, that in which neither with modern technology nor with the study of that material can we come to a final decision in considering whether an object is authentic or not. This most often refers to a part of the material that was most likely made during the time of the Roman Empire, when a departure from ancient Egyptian motifs and quality of workmanship is observed, but the object is still antiquity. When analyzing this part of the material, it is most useful if we can reject the possibility that it is a modern forgery, and microscopic analysis of the material helps a lot.

Translated by Igor Uranić